

JEŽIŠOVA VÝCHOVA A SEBAVÝCHOVA

Viktória ŠOLTÉSOVÁ

Abstrakt

Cieľom múdrosti je odovzdať zásady správneho života a hlavne podľa nich žiť. Aj preto prostredie pisárov v Ježišovej dobe nebolo jediným, v ktorom sa rozvíjala múdroslovná tradícia. Existovalo tiež prostredie ľudovej múdrosti. Tu odovzdával otec svojmu synovi pravidlá pre život, zásady rodinného života, či povinnosti detí voči rodičom.⁷⁸ Tieto pravidlá života sa čoskoro stali typickým nástrojom vyučovania. Múdrosť dostáva ďalšiu, tentokrát didaktickú úlohu.⁷⁹ S rozvojom vzdelávania súvisí vznik pisárskych škôl. Svoju úlohu zohrávali aj sviatky, ktoré mali zvláštny bohoslužobný charakter. Výchova sa tak odohrávala okrem rodiny aj v náboženskej komunite. V tomto príspevku sa zameriame na Ježišovu výchovu a seba výchovu analýzou textových zdrojov v kanonickej literatúre, ako aj analýzou prístupov iných autorov k zvolenej problematike.

Kľúčové slová: Ježiš, výchova, seba-výchova, rodina, synagóga, múdroslovie

Abstract

The goal of wisdom is to pass on the principles of good life and, above all, to live by them. That is why the environment of the scribes in the time of Jesus was not the only one in which the wisdom tradition developed. There was also an environment of folk wisdom. Here the father passed on to his son the rules for life, the principles of family life, or the obligations of the children to their parents. These rules of life soon became a typical teaching tool. Wisdom gets another, this time a didactic role. The establishment of writing schools is related to the development of education. Holidays that had a special religious character also played a role. In addition to the family, the education also took place in the religious community. In this paper, we will focus on Jesus' education and self-education by analyzing textual sources in canonical literature, as well as by analyzing the approaches of other authors to the chosen issue.

Key Words: Jesus, education, self-education, family, synagogue, wisdom

Ježišova výchova doma a v širšej rodine

Ježišov pôvod je podrobne zaznačený v synoptických evanjeliách podľa Matúša a Lukáša vo forme rodokmeňa. Tie naznačujú predpovedaný príchod Mesiáša a opisujú okolnosti Kristovho narodenia a rané detstvo. Ako uvádza Peres, starozákonné pozadie potvrdzuje predpovedaný

⁷⁸ Rolf RENDTORFF, *Hebrejská bible a dejiny*. Praha: Vyšehrad, 1996, s. 117.

⁷⁹ Marco CHIOLERIO, *Blaze tomu, kto slyší tato slova*. Praha: Paulínky, 1997, s. 193–194.

príchod Spasiteľa.⁸⁰ Rané detstvo prežil Ježiš v Egypte. Aj keď pravdepodobne žil v diaspore, židovskej komunite, ktorá vznikla ešte začias veľkého zajatia, prostredie mohlo byť pre jeho rodičov spočiatku nové a zaradenie sa do komunity nemuselo byť úplne bezproblémové. Úlohou otca bolo naučiť dieťa remeslu, predpokladáme teda, že Jozef vykonával svoje tesárske remeslo aj tam a jeho malý syn bol v nepretržitom kontakte s obidvoma rodičmi. Ježiš vyrastal po návrate rodičov z exilu v galilejskom meste Nazaret. Predpokladá sa, že vyrastal v rodinnom prostredí (Mt 2 a Lk 2). Príbehy z Ježišovho detstva sa nachádzajú v apokryfných evanjeliách, a to hlavne v Jakubovom protoevanjeliu, Tomášovom evanjeliu o detstve, Arabskom evanjeliu o detstve, Pseudo-Matúšovom evanjeliu, v Zvesti pôrodnej baby o Ježišovom narodení v jaskyni a v Jánovom živote podľa Serapia.⁸¹ Aj zmienky v evanjeliách však odhaľujú výchovu a prostredie, v ktorom vyrastal. Pôvod, rast, výchova a vzdelávanie v Galilei nám naznačujú život Pána Ježiša v období pozemského detstva.

Rodinná výchova spočívala z výučby tradičných, modlitebných, liturgických a múdroslovných výrokov, príbehov týkajúcich sa histórie vyvoleného Božieho ľudu.⁸² Ježiš sa stretával jednak s pôvodnou židovskou kultúrou na vidieku, ale aj s prvkami helenistickej kultúry, ktorá prevládala vo väčších mestách. Ježiš si všímal zvyky obyvateľov Palestíny a mnohé z nich spomína vo svojich neskorších rečiach, najmä v podobenstvách. Ako uvádza Gáabriš, v podobenstve o svetle Ježiš predpokladá, že jedna lampa osvetlí celý dom, teda jednu spoločnú miestnosť pre celú domácnosť (Mt 5,15).⁸³

Slávenie sviatkov v rodinnom kruhu v spojení s náboženskou komunitou bolo dôležitou súčasťou výchovy v rodine. Počas slávnosti paschy zabíjal baránka otec rodiny, pri jeho jedení potom podrobne rozprával o vyslobodení národa z Egypta. Spievali sa chválospevy: počas večere doma a po nej aj spoločne v uliciach. Častokrát boli sviatky spojené s pôstom a modlitbami. V Novom zákone sa nespomínajú všetky, zasahovali však do spôsobu života a myslenia. Ježiš sa ich pravdepodobne zúčastňoval rovnako ako ostatní židia.⁸⁴ Ježiš bol podľa evanjelistu Lukáša už ako dieťa plnený múdrosťou.

Lk 2,40

τὸ δὲ παιδίον ἤρξανεν καὶ ἐκραταιοῦτο πληρούμενον σοφία καὶ χάρις θεοῦ ἢν ἐπ' αὐτό.

Chlapec rástol a mocnel, plný múdrosti, a Božia milosť bola s ním.

Lk 2,47

⁸⁰ Imrich PERES, *Aspekty výchovy a vzdelávania v antike a v spisoch Nového zákona*, Bibliotheca Antiqua et Biblica 1, Bratislava: Academia Christiana, 2002, s. 19.

⁸¹ Tamže, s. 16.

⁸² Tamže, s. 25.

⁸³ Karol GÁBRIŠ, *Dejiny novozmluvnej doby*. Bratislava: SEBF, 1994, s. 88.

⁸⁴ Tamže, s. 132–137.

ἐξίσταντο δὲ πάντες οἱ ἀκούοντες αὐτοῦ ἐπὶ τῇ συνέσει καὶ ταῖς ἀποκρίσεσιν αὐτοῦ.

Všetci, čo ho počúvali, boli ohromení jeho rozumnosťou a odpoveďami.

Dôležitý text objasňujúci konkrétnu situáciu z Ježišovho detstva je jeho zotrvanie v Jeruzalemskom chráme počas osláv Veľkej noci, po odchode rodičov (Lk 2,45-52). Jeho odpoveď na ich výčitku, že sa o neho báli keď ho hľadali, nám objasňuje jeho sebaepochopenie a duchovné prežívanie. Pozrime sa na tento text vo verši 49:

καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς τί ὅτι ἐζητεῖτέ με οὐκ ᾔδειτε ὅτι ἐν τοῖς τοῦ πατρὸς μου δεῖ εἶναί με;

On im odpovedal: „Ako to, že ste ma hľadali? Či ste nevedeli, že sa mám zaoberať tým, čo patrí môjmu Otcovi?“

Aj keď jeho odpovedi rodičia nerozumeli, ďalej je zdôraznené, že po návrate do Nazareta bol rodičom poslušný, vzdelával sa a bol obľúbený u Boha aj u ľudí (v. 51-52).

Výchova v synagóge

Okrem rodiny mal Ježiš v detstve kontakt aj so synagógami v galilejskom Nazarete a v Kafarnaume. Pôvodne bol síce otec učiteľom dieťaťa, ale v 1. st. pr.Kr. založil kráľ Alexander Janneus školy pre chlapcov, ktoré boli v hlavnej miestnosti synagógy. Čítanie Tóry začínalo v piatich rokoch dieťaťa, v desiatich začali so štúdiom ústne podávanej Tóry a komentárov mudrcov ku rôznym biblickým úryvkom.⁸⁵ Keďže v Galilei neboli samostatné rabínske školy, učil ho zrejme Jozef a výučba bola dopĺňaná v synagóge.⁸⁶ Ako dvanásťročný musel absolvovať skúšku náboženskej dospelosti tzv. *bar micva*, po ktorej sa mohol zúčastňovať bohoslužieb. Bol preto vyučovaný v škole v synagóge. Okrem základných znalostí si deti osvojovali židovské zvyky, Pentateuch aj celý Starý zákon, výroky rabínov a históriu Izraela. Predpokladá sa, že sa Ježiš naučil aj grécky kvôli diaspóre a štúdiu LXX, ako aj starohebrejskú reč *lingua sancta*, v ktorej boli písané starozákonné texty.⁸⁷ Synagogálne zhromaždenie nemalo pevný poriadok, čítať z Tóry mohol každý Žid, ktorého predstavený synagógy vyzval, potom nasledoval výklad a modlitba.⁸⁸ Náboženský život okrem soboty prebiehal v synagóge aj v iné dni, kedy boli modlitebné hodiny, súdy a prebiehala tam výučba.

⁸⁵ Míriam FEINBERGOVÁ-VAMOSHOVÁ, *Každodenný život v Ježišovej dobe*. Bratislava: Karmelitánske nakladateľstvo, 2010, s. 57.

⁸⁶ Karol GÁBRIŠ, *Kristus (Mesiáš) – Ježiš. Výskum jedného života*. Bratislava: EBF UK, 1995, s. 83.

⁸⁷ Imrich PERES, *Aspekty výchovy a vzdelávania v antike a v spisoch Nového zákona*, Bibliotheca Antiqua et Biblica 1, Bratislava: Academia Christiana, 2002, s. 26.

⁸⁸ Karol GÁBRIŠ, *Dejiny novozmluvnej doby*, Bratislava: SEBF, 1994, s. 141.

"Galilejská škola"

V období, keď Ježiš vyrastal v meste Nazaret, vládli v Galilei protirímske revolučné nálady, ktoré viedli aj ku vzniku hnutia zelótov.⁸⁹ Napriek tomu, že sa toto prostredie považovalo v očiach ortodoxných Židov v Judey pohanské, bolo silne viazané na chrám a tradície Zákona.⁹⁰ Akékoľvek nacionalistické tendencie boli Herodesom v tom období prísne potláčané a rovnako tak nemali sympatie u vedúcich rabínov a nábožensky vplyvných skupín, akými boli napr. sadukaji a farizeji.⁹¹

Rabínske vplyvy

Rabínska náuka sa rozvíjala vo forme diskusií, vďaka ktorým vznikali rozdielne rabínske školy. Ježiš nemal rabínske školenie, keďže vyrastal v Galilei, takže nepatril ani ku zákonníkom z povolania (Mk 6,2).⁹² Rabínska literatúra rozvíjala tradíciu múdrosti sústredenú na Tóru. Rabíni mali konkrétne očakávania od príchodu Mesiáša. V čase Ježišovho verejného vystúpenia boli v Jeruzaleme najvplyvnejšie dve rabínske školy a mali zásadné spory vo výklade Zákona. Rabínska škola rabína Shammaia predstavovala konzervatívnu líniu a rabínska škola rabína Hillela bola liberálnejšia.⁹³

Chrám

Pre Žida bol Jeruzalemský chrám Pánovým stanom na zemi, a hoci aj inde stavali Židia svoje modlitebne – synagógy, tie sa nikdy nemohli vyrovnat' chrámu. Nový chrám bol stavaný len s veľkými prekážkami a už od začiatku bolo zrejmé, že ani zďaleka nedosiahne nádheru starého zrúcaného Šalamúnovho chrámu. Napriek tomu bola návšteva chrámu, hlavne počas sviatkov, najdôležitejšou súčasťou židovského náboženského života. Ježiš sa od veku 12 rokov mohol zúčastňovať aj bohoslužieb v chráme, čo znamenalo, že sa tam mohol naučiť liturgické zložky, ktoré ku bohoslužbám patrili. Patrila sem aj recitácia Dekalógu a kázanie.⁹⁴ V Lk 2,41-52 je spracovaný príbeh z Ježišovho detstva, kedy po návšteve chrámu v Jeruzaleme zostane v jeho priestoroch a vzdiali sa tak rodičom putujúcim domov. Rodičia ho nájdu rozprávať sa s učiteľmi Zákona, čo odzrkadľuje Ježišovu úctu ku chrámu. Pýta sa ich (ἐπερωτῶντα αὐτούς – 2,46), čo bolo súčasťou synagogálnych dišpút v tých časoch, v ktorých sa rozvíjali kultické a mesianistické otázky. Ježiš sa aktívne zapájal do teologickej dišputy a oni nielen žasli nad jeho logikou, ale boli dokonca ohromení, a to hlavne Jeho odpoveďami (v. 47 ἐξίσταντο δὲ πάντες οἱ ἀκούοντες αὐτοῦ

⁸⁹ Imrich PERES, *Aspekty výchovy a vzdelávania v antike a v spisoch Nového zákona*, Bibliotheca Antiqua et Biblica 1, Bratislava: Academia Christiana, 2002, s. 27.

⁹⁰ Tamže, s. 28.

⁹¹ Alfred EDERSHEIM, *The Life and Times of Jesus the Messiah*, Grand Rapids: Eerdmans, 1953, s. 165.

⁹² Karol GABRIŠ, *Kristus (Mesiáš) – Ježiš. Výskum jedného života*, Bratislava: Evanjelická bohoslovecká fakulta UK, 1995, s. 83.

⁹³ John Robert Walmsley STOTT, *The Message of the Sermon on the Mount*, IVP Academic, 1985, s. 93.

⁹⁴ Imrich PERES, *Aspekty výchovy a vzdelávania v antike a v spisoch Nového zákona*, Bibliotheca Antiqua et Biblica 1, Bratislava: Academia Christiana, 2002, s. 26.

ἐπὶ τῆ συνέσει καὶ ταῖς ἀποκρίσεσιν αὐτοῦ). Počas svojho štúdia medzi približne šiestym a dvanástym rokom získal nielen podrobnú znalosť Tóry, ale porozumel aj jej logickým súvislostiam.⁹⁵ Každý Žid, ktorý dosiahol 19 (respektíve 20) rokov, musel platiť chrámovú daň.⁹⁶ Predpokladáme, že tak robil aj Ježiš.

Spôsob spravovania chrámu počas Ježišovho verejného pôsobenia bol čoraz horší, „bežní“ ľudia boli nespokojní najmä z narastajúcej korupcie, ktorá v chráme priam prekvitala. Z obetí, ktoré prinášali do chrámu, vybrali lévijci vnútornú masť – symbol hojnosti; neustále hľadali a vynachádzali nové spôsoby, ako zarobiť. Podobne to bolo aj s chrámovými platidlami.⁹⁷

Veľkňazi riadili chrám a väčšinou to boli sadukaji. Zákonníci boli zväčša farizeji, ktorí sa špecializovali na Zákon a tradíciu. Analogicky vzaté (Mt 21,15; Mk 11,18) Lukáš spomína ešte *popredných z ľudu* (πρῶτοι τοῦ λαοῦ). Išlo o významných židovských laikov, ktorí ovplyvňovali chrámové záležitosti.

Veľkňazi a zákonníci (ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς) - obidve skupiny, ktoré sa podieľali na vedení synedria, teda židovskej veľrady (Mk 11,18; Mt 21,15 a Lk 19,46).

Veľkňazi (ἀρχιερεῖς) predstavovali chrámovú hierarchiu a väčšinou to boli *sadukaji* (σαδδουκαῖος). Konkrétne sadukaji boli známi popieraním vzkriesenia mŕtvych a existencie anjelov. Pohrdali zákonníctvom a na rozdiel od farizejov odmietali ľudskú tradíciu; záväzný bol pre nich iba Pentateuch. Boli väčšinou zámožní, pochádzali z aristokratického kňazského rodu a za vlády kráľa Herodesa ovládali chrám.⁹⁸ Keďže neboli u židovského ľudu obľúbení, vyplýval z toho aj odpor ku jeruzalemskému chrámu.

Zákonníci (γραμματεῖς) boli učitelia, ktorí sa špecializovali na vysvetľovanie a aplikáciu Zákona. Chýbal im však dostatok osobnej viery. *Farizeji* boli známi svojím skostnateným lipnutím na obradných detailoch Zákona vo sfére jeho každodenného praktizovania. Ježiš sa s nimi často dostával do konfliktu v diskusiách alebo odpoveďami na predložené otázky. Karhal ich za dodržiavanie ľudských tradícií, a obzvlášť im vyčítal pokrytectvo. Farizeji boli zákonníci, ritualisti; sadukaji racionalisti, liberáli. Hoci s farizejmi nemali veľa spoločného, zjednotili sa vo svojom odpore voči Kristovi.⁹⁹ Ježiš, poukazujúc na osobnú zbožnosť a pohnútky srdca, spochybnil farizejom ich ideál Žida, ktorý je obradne poslušný Zákonu v mnohých nariadeniach.

Zákonníci, teda učitelia Zákona, si ako odborníci na SZ zakladali svoju právomoc na autorite predchádzajúcich rabínov, v rozličných zákonníckych skupinách sa však mohol rozvíjať

⁹⁵ Imrich PERES, *Aspekty výchovy a vzdelávania v antike a v spisoch Nového zákona*, Bibliotheca Antiqua et Biblica 1, Bratislava: Academia Christiana, 2002, s. 29–30, s. 37–39.

⁹⁶ Karol GÁBRIŠ, *Dejiny novozmluvnej doby*, Bratislava: SEBF, 1994, s. 126.

⁹⁷ Jostein ÅDNA, *Jesu Stellung zum Tempel: die Tempelaktion und das Tempelwort als Ausdruck seiner messianischen Sendung*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2000, s. 179.

⁹⁸ Petr MAREČEK, *Evangelium podle Lukáše*. Praha: Centrum biblických studií AV ČR a UK, 2018, s. 539.

⁹⁹ Jostein ÅDNA, *Jesu Stellung zum Tempel: die Tempelaktion und das Tempelwort als Ausdruck seiner messianischen Sendung*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2000, s. 287.

odlišný výklad Zákona. Ježišovo učenie bolo naproti tomu priame. Zákonníci sa mohli cítiť skrze nebezpečenstvo podlomenia svojej autority ohrození. Ako uvádza Gábriš, typicky zákonné chápanie badáme pri spore zákonníkov s Ježišom o svätení soboty, kde Ježiš kritizoval ich snahu zdôrazniť nepodstatné detaily zákona pred podstatou, ktorou bolo prikázanie lásky k Bohu a k blíznym (podrobne: Ježišova reč zaznamenaná v 23. kapitole Matúšovho evanjelia).¹⁰⁰ Takýto postoj ku Zákonomu, kde sa mieša snaha ho verne dodržať so snahou si jeho naplnenie čo najviac ul'achčiť, sa Ježišovi prieči. Tento postoj kladie väčší dôraz na ceremoniálnu očistu, ako na mravný život. Ježiš svoje postoje formuluje až v období, kedy verejne vystupuje a je nimi priamo alebo nepriamo konfrontovaný.

Sebavýchova

Ako uvádza Peres, v Ježišovom živote môžeme vidieť prvky sebavýchovy, súvisiace s vnútorným sebapoznaním a poznaním svojho poslania. Napriek tomuto sebavedomiu sa podriaďuje svojim rodičom a očakáva čas, kedy „nastane Jeho hodina“, ako mu zvestuje Otec (Jn 11,8).¹⁰¹ Váži si svätú tradíciu a múdrosť otcov, napriek tomu sa však dokázal „oslobodiť od rabínsko-farizejského spôsobu výkladu Svätých písniem a povzniesť sa nad literu zákona“.¹⁰² Nie je známe, či sa mal možnosť Ježiš konfrontovať s náboženskou skupinou essénov a Kumráncov (Mŕtve more), ktorých hlavnou úlohou bolo štúdium Písma. Spisy v Kumráne poukazujú na 2. a 1. st. pr.Kr. ako na dobu ich vzniku, kedy vznikali aj mnohé židovské pseudoepigrafické spisy. Životný štýl essénov bol podľa Jozefa Flávia polomníšsky, Kumránci však žili asketickým kláštorným životom a boli úplne oddelení od jeruzalemského kultu. Tento rád založil pri Mŕtvom mori okolo r. 150-70 pr.Kr. v ich spisoch spomínaný „Učiteľ spravodlivosti“, odporujúc tak jeruzalemskému kňazstvu za vlády Hasmoneovcov. Ich učenie nieslo silné povedomie martýrstva a špecifické je aj ich mesiášske očakávanie v troch osobách- prorok, veľkňazský mesiáš z domu Áronovho a kráľovský mesiáš z domu Dávidovho.¹⁰³ Aj keď v evanjeliách môžeme vidieť niekoľko vyjadrení na spôsob vyjadrovania sa v kumránskych spisoch, tieto spisy sú z obdobia predchádzajúceho Ježišovej verejnej činnosti a mali pochopiteľne vplyv na myslenie ľudí tej doby. Ich postoj ku chrámu, militantné usporiadanie, postoj ku jeruzalemskému kultu a tajné učenie (oproti Ježišovmu verejnému vystupovaniu), vylučujú podľa Gábriša priamu súvislosť medzi týmto hnutím a teologickým formovaním sa Ježišovho učenia.¹⁰⁴ Opačný názor prezentuje napríklad Wilson a pod.¹⁰⁵ Ježiš sa jednoznačne postavil proti farizejom kvôli dôrazu na rituály, v čom boli

¹⁰⁰ Karol GÁBRIŠ, *Dejiny novozmluvnej doby*, Bratislava: SEBF, 1994, s. 93.

¹⁰¹ Imrich PERES, *Aspekty výchovy a vzdelávania v antike a v spisoch Nového zákona*, Bibliotheca Antiqua et Biblica 1, Bratislava: Academia Christiana, 2002, s. 27–28.

¹⁰² Imrich PERES, *Aspekty výchovy a vzdelávania v antike a v spisoch Nového zákona*, Bibliotheca Antiqua et Biblica 1, Bratislava: Academia Christiana, 2002, s. 42.

¹⁰³ Karol GÁBRIŠ, *Dejiny novozmluvnej doby*, Bratislava: SEBF, 1994, s. 112–116.

¹⁰⁴ Tamže, s. 117.

¹⁰⁵ Edmund WILSON, *The Scrolls from the Dead Sea*. Oxford: Oxford University Press, 1956.

Kumránci zo židov najprísnejší. Ježišovi učenici nezachovávali rituálnu čistotu: Ježiš zdôrazňoval, že nie to poškvŕňuje človeka, čo do neho vchádza, ale čo z neho vychádza. Ježišov dôraz na lásku aj ku nepriateľom (Mt 5,43-44) je v diametrálnom rozpore ku kumránskej nenávisti voči nepriateľom a „deťom tmy“.¹⁰⁶ Rovnako tak sa Ježiš dištancoval od hnutia zelótov, ktorí boli radikálnymi odporcami Ríma a slobodu chceli získať násilným spôsobom.¹⁰⁷

Ježišove meditatívne rozjímanie

Ježiš sa na púšti postil a následne zápasil s diablom (Mt 4,1-11; Lk 4,1-13) a to pokušenie mu pomohlo ujasniť si svoje mesiánske poslanie. Rabíni mali mnoho očakávaní od príchodu Mesiáša, ich konkrétne predstavy vystúpenia zahrňali aj postavenie sa na strechu posvätnej budovy s príhovorom ku ľudu. Taktiež očakávali, že sa zopakuje zázrak s nasýtením Izraela mannou na púšti, preto boli následne takí nadšení pri zázraku nasýtenia zástupov. Preto sa aj pokúsili urobiť ho kráľom, avšak na takéto situácie Ježiša pripravilo pokušanie na púšti.¹⁰⁸ Bol si vedomý svojho poslanca, ktorým nebolo naplnenie očakávaní vtedajších vodcov židovského národa. V reakcii na trojaké pokušanie Ježiš cituje Deuteronomium (8,3; 6,16; 6,13), čo nasvedčuje tomu, že tento text poznal a rozjímal nad ním.¹⁰⁹

Modlitba k Otcovi

Najdôležitejší moment, kedy sa Ježiš modlí k Otcovi, je pred jeho zajatím v Getsemanskej záhrade (Mt 26,39.42.44). Vtedy sa opakovane tri krát modlí a prosí o silu prijať kalich utrpenia, o ktorom vedel, že prichádza.

Duch a inšpirácia, krst

Duch Svätý v podobe holubice zostúpil na Ježiša počas krstu (Mt 3,16-17, Lk 3,21-22) a dal mu autoritu udeľovať Ducha iným, ako sa o tom hneď po krste zmieňuje Ján Krstiteľ (Mk 1,8). Vykonávanie krstu židov bolo čiastočne známe u Kumráncov,¹¹⁰ no pre širokú verejnosť nečakané; pôvodne určené ako očistný obrad pohanom, Ján Krstiteľ však prišiel s jeho použitím u židov a dal mu sakrálny charakter. Tento moment považuje Stott za významný aj pre Ježiša samotného, keďže Ján verejne upriamuje pozornosť na začiatok Ježišovej Mesiášskej služby.¹¹¹ Gábriš v Ježišovom krste vidí nastúpenie do úradu, prijatie poslanca, ktoré mal od Boha.¹¹² Krst Ježiša mal aj pedagogickú stránku, keďže neskôr vyzýva svojich nasledovníkov ku krstu. Inšpiráciu Ježiš získaval aj počas modlitby a pôstu, napr. na púšti (Mt 4,1-2 a Lk 4,1-2).

¹⁰⁶ Karol GÁBRIŠ, *Dejiny novozmluvnej doby*, Bratislava: SEBF, 1994, s. 119.

¹⁰⁷ Tamže, s. 120.

¹⁰⁸ John Robert Walmsley STOTT, *The Message of Matthew*, Leicester: InterVarsity Press, 2000, s. 83.

¹⁰⁹ Tamže, s. 84.

¹¹⁰ U Kumráncov išlo o rituál očistného kúpeľa.

¹¹¹ John Robert Walmsley STOTT, *The Message of Matthew*, Leicester: InterVarsity Press, 2000, s. 80.

¹¹² Karol GÁBRIŠ, *Kristus (Mesiáš) – Ježiš. Výskum jedného života*, Bratislava: Evanjelická bohoslovecká fakulta UK, 1995, s. 93.

Ježišova teologická tvorba

Po krste a pokúšaní na púšti začína Ježiš svoju verejnú službu vo svojom bydlisku, v Nazarete, kde nie je jeho prehlásenie o sebe samom prijaté a pokúsia sa ho zabiť. Odchádza k moru/jazeru, do tzv. Galiley pohanov (Mt 4,15) a otvárajú sa mu nové možnosti verejnej služby, prijíma učeníkov, a káže nielen v synagógach, ale aj na verejných priestranstvách. V tom čase je už Ján Krstiteľ uväznený a následne aj popravený. Na základe analýzy jeho reči môžeme konštatovať, že od začiatku verejného pôsobenia formuluje vlastné teologické nazeranie na Mojžišov zákon, ako to môžeme vidieť napríklad v rečiach na vrchu. Blahoslavenstvá (Mt 5,3-12) v rozsiahlejšej verzii evanjelia Matúša vynikajú svojou jednoduchosťou. Avšak ponúkajú odplatu za dobré konanie, sú diskutované v súvislosti s univerzálnou zvesťou evanjelia, ako ju poznáme v Pavlovom učení o ospravedlnení.¹¹³ Požiadavky sa javia ako nedosiahnuteľné, takže sa jedná o výzvy ku posvätenému životu. Mojžišov zákon je rozvinutý na vyššiu úroveň, keďže žiada zvnútornené stotožnenie sa s príkazmi, čo nemôže žiaden hriešnik naplniť. Vzhľadom na svoju štruktúru obsahujúcu prvok zaslúbenia, spracúvajú tému posvätenia s odplatom garantovanou Bohom.

Príchod Božieho kráľovstva počas Ježišovej parúzie (Lk 17,22-37; Mt 24,26-41) je univerzálny, prináša so sebou aj súd nad svetom. Eschatologický diškurz v Markovom evanjeliu predpovedá naplnenie zaslúbení a taktiež zmieňuje naplnenie proroctva o zborení chrámu (Mk 13,2). Jedná sa v prvom rade o upozornenie, aby boli poslucháči v čase parúzie pripravení a nenechali sa zmiest' falošnými prorokmi. Zemetrasenia vyjadrujú príchod s veľkou mocou a vojny reflektujú boj v posledných časoch proti hlavnému nepriateľovi diablu. Takéto znaky apokalypsy poznáme aj z predpovedí dňa Jahveho ako znaky súdu (napr. Jer 14,12 a 21,7). Napriek podobnosti s niektorými apokalyptickými predpoveďami Starého zákona sa jedná o pôvodnú Ježišovu tvorbu zameranú na zatiaľ nepredstaviteľnú budúcnosť zahalenú rúskom tajomstva. Božia suverénna vláda nad stvorenstvom sa má takto prejavovať v tom, čo sa musí stať - ten deň však ešte nenastal. V konečnom dôsledku sa jedná o motív prinášajúci eschatologickú nádej v naplnení očakávaného zjednotenia Izraela a všetkých národov z jedného konca zeme na druhý pod vládu Syna človeka.¹¹⁴

Ježiš prináša originálne témy a tak zjavuje ľuďom Boha, opiera sa o vykonávanie Božej vôle, od ktorého prijíma autoritu pre svoje účinkovanie. Centrom jeho vyučovania je spása človeka, takže aj keď neponúka ucelený teologický systém, je možné extrahovať z jeho reči meradlo na život v bázni pred Bohom. Jeho etické princípy je možné aktualizovať a kontextualizovať pre súčasného poslucháča.

Ježišova múdrosť a poslanie

Ježišova múdrosť pochádzala z jeho poznania Boha Otca, ako to vidíme v jeho nasledujúcom výroku, ktorým na seba Ježiš vzťahuje božské poznanie:

¹¹³ John Robert Walmsley STOTT, *The Message of the Sermon on the Mount*. Leicester: InterVarsity Press, 1985, s. 33–38.

¹¹⁴ George BEASLEY-MURRAY, *Jesus and the Kingdom of God*, Grand Rapids: Eerdmans, 1986, s. 331.

Mt 11, 25-30, v. 27

πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ πατρός μου καὶ οὐδείς ἐπιγινώσκει τὸν υἱὸν εἰ μὴ ὁ πατήρ,
οὐδὲ τὸν πατέρα τίς ἐπιγινώσκει εἰ μὴ ὁ υἱὸς καὶ ὃς ἐὰν βούληται ὁ υἱὸς ἀποκαλύψαι.

Všetko mi odovzdal môj Otec. Nikto nepozná Syna, iba Otec a ani Otca nepozná nikto, iba Syn a ten, komu to chce Syn zjaviť.

Jedná sa o klasický text interpretovaný aj ako dôkaz identifikácie Ježiša s personifikovanou Múdroťou, známou zo starozákonnej kánonickej a nekánonickej literatúry. Ježiš je podľa vlastného vyjadrenia jediný, kto pozná Otca, a teda aj ten, ktorý Otca môže zjaviť ľuďom. V tejto súvislosti je to Ježiš, skrze ktorého Otec komunikuje so svetom.

Ďalšie dva texty, ktoré teologicky reflektujú porozumenie múdrosti v osobe Ježiša Krista, nám dokumentujú Pavlovu kristológiu zdôrazňujúcu nadčasovú Múdrošť. Tá je sústredená v Ježišovej osobe a kázaní.

1 Kor 1,24

αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς, Ἰουδαίους τε καὶ Ἑλλησιν, Χριστὸν θεοῦ δύναμιν καὶ θεοῦ σοφίαν·
...ale pre povolaných, tak Židov, ako aj Grékov, Krista, Božiu moc a Božiu múdrosť.

Kristus - Božia moc a Božia múdrosť (hebr. כְּחֵדָּה gr. σοφία) korešponduje s pripisovaním nadpozemskej múdrosti Ježišovej osobe.

Kol 2,3

ἐν ᾧ εἰσιν πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ γνώσεως ἀπόκρυφοι.
Lebo v ňom sú ukryté všetky poklady múdrosti a poznania.

Apoštol Pavol odporuje gnostickej heréze zameranej na tajné poznanie. Jasne poukazuje na to, že v Kristovi sú poklady múdrosti a známosti. Poznaním jeho osoby sa stáva človek jeho nasledovníkom, nie poznaním tajného učenia. V Ježišovej osobe je na druhej strane koncentrovaná nadčasová múdrosť, ako môžeme porozumieť z Ježišových vyjadrení o sebe: je si toho plne vedomý a nebojí sa to formulovať. Toto jeho sebavedomie ho vedie ku sebaistým reakciám na otázky poslucháčov, kedy dokonca svedčí sám o sebe, respektíve predpovedá nastávajúce udalosti. Ježišova múdrosť bola často najjasnejšie prezentovaná v jeho odpovediach na otázky poslucháčov. Priblížime si preto niekoľko textov, ktoré na to poukazujú.

Mt 12,11

ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς· τίς ἔσται ἐξ ὑμῶν ἄνθρωπος ὃς ἔξει πρόβατον ἐν καὶ ἐὰν ἐμπέσῃ τοῦτο τοῖς σάββασιν εἰς βόθυνον, οὐχὶ κρατήσῃ αὐτὸ καὶ ἐγερεῖ;

On im povedal: „Nájde sa medzi vami človek, ktorý má jediná ovca, a tá by mu v sobotu spadla do jamy, a on by ju nechtyl a nevytiahol?“

Ježiš dostal v synagóge otázku na to, či je možné v sobotu uzdravovať, a to v snahe obžalovať ho. Je to otázka, na ktorú odpovedá príkladom z každodenného života. Práve uvedením príkladu záchrany zvierat (napriek predpisom zákonníkov), vykresľuje Ježiš paradox

odsudzovania za milosrdenstvo, ktoré je podstatou Božích príkazov a ustanovenia sviatku soboty samotnej.

Mt 12,25

εἰδὼς δὲ τὰς ἐνθυμήσεις αὐτῶν εἶπεν αὐτοῖς· πᾶσα βασιλεία μερισθεῖσα καθ' ἑαυτῆς ἐρημοῦται καὶ πᾶσα πόλις ἢ οἰκία μερισθεῖσα καθ' ἑαυτῆς οὐ σταθήσεται·

On poznal ich myšlienky a povedal im: „Každé vnútorne rozdelené kráľovstvo pustne a nijaké mesto alebo dom vnútorne rozdelený neobstojí.“

Ježiš vedel o čom premýšľajú a adekvátne reagoval. Podobnosť o rozdelenom kráľovstve vychádza taktiež z bežných historických súvislostí a odporozovaného života. Na tomto príklade obhajuje legitímnosť svojho konania keď vyháňa démonov a označuje aj akou mocou to robí.

Mt 13,54

καὶ ἐλθὼν εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ· ἐδίδασκεν αὐτοὺς ἐν τῇ συναγωγῇ αὐτῶν, ὥστε ἐκπλήσσεσθαι αὐτοὺς καὶ λέγειν· πόθεν τούτω ἡ σοφία αὕτη καὶ αἱ δυνάμεις;

Prišiel do svojej domoviny a tam učil v synagóge, takže ľudia veľmi žasli a hovorili: „Odkiaľ má takúto múdrosť a mocné činy?“

Vzhľadom na jeho pôvod sa jeho poslucháči z oblasti, kde vyrastal, pýtali, odkiaľ má múdrosť. Paralelu máme v Mk 6,2:

καὶ γενομένου σαββάτου ἤρξατο διδάσκειν ἐν τῇ συναγωγῇ, καὶ πολλοὶ ἀκούοντες ἐξεπλήσσονο λέγοντες· πόθεν τούτω ταῦτα, καὶ τίς ἡ σοφία ἢ δοθεῖσα τούτω, καὶ αἱ δυνάμεις τοιαῦται διὰ τῶν χειρῶν αὐτοῦ γινόμεναι;

Keď nadišla sobota, začal učiť v synagóge. Počúvalo ho množstvo ľudí, ktorí sa s úžasom pýtali: „Odkiaľ to ten človek má? Aká je to múdrosť, ktorej sa mu dostalo? Aké mocné činy sa dejú jeho rukami!“

V nasledujúcej reakcii sa pohoršujú, keďže ho z hľadiska jeho pôvodu nepovažujú za toho, kto má mať moc konať divy a rozprávať tak múdro:

Jn 7,15

ἐθαύμαζον οὖν οἱ Ἰουδαῖοι λέγοντες· πῶς οὗτος γράμματα οἶδεν μὴ μεμαθηκώς;

Židia sa čudovali a hovorili: „Ako to, že tento pozná Písma, hoci sa neučil?“

Ježiš nielen že nebol zákonník, ale jeho výchova v Zákone bola skôr domáca a synagogálna, ako to bolo v tej dobe v Galilei zvykom. Nepatril do prominentnej rodiny, a aj keď sa pravdepodobne pravidelne zúčastňoval s rodičmi sviatkov v Jeruzaleme, nepatril do židovskej skupiny určujúcej výklad Zákona (ako napr. farizeji). Takže poslucháčov prekvapuje jeho hlboká a presvedčujúca znalosť Písma.

Podobne je nútený vysvetľovať veľkňazom a starším ľudu pôvod svojej preukázateľnej moci nad prírodnými zákonmi, keď vyučuje v chráme po slávnostnom vstúpení do Jeruzalema.

Mt 21,24

ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς· ἐρωτήσω ὑμᾶς καὶ γὰρ λόγον ἓνα, ὃν ἂν εἴπητέ μοι καὶ γὰρ ὑμεῖς ἐν ἐρώων ἐν ποίᾳ ἐξουσίᾳ ταῦτα ποιῶ.

Ježiš im odpovedal: „Aj ja sa vás opýtam na jednu vec. Ak mi na to odpoviete, aj ja vám poviem, akou mocou to robím.“

Ježiš im neodpovedá priamo, ale tak ako už viac krát predtým, keď odpovedal na otázky farizejov a zákonníkov. Reaguje otázkou na pôvod Jánovho krstu (Lk 20,1-8). Aj na iné provokatívne otázky odpovedá múdro, ako to môžeme vidieť pri téme platenia daní.

Mt 22,21

λέγουσιν αὐτῷ· Καίσαρος. τότε λέγει αὐτοῖς· ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ.

„Cisárov,“ odpovedali mu. Nato im povedal: „Odvzdajte teda cisárovi, čo je cisárovo, a Bohu, čo je Božie!“

Otázka farizejov na daň cisárovi, patrila do okruhu otázok, zameraných na hľadanie možnosti odsúdiť Ježiša ze reči, ktoré by vyzývali ku neposlušnosti voči Rimanom a potencionálne by búrili ľud (Lk 20,25). V nasledujúcom texte čítame, že ich Ježiš premohol v diskusiách, a to napriek ich vzdelanosti a premyslenej snahe získať odpovede, ktoré by ho mohli právne zdiskreditovať.

Mt 22,46

καὶ οὐδεὶς ἐδύνατο ἀποκριθῆναι αὐτῷ λόγον οὐδὲ ἐτόλμησέν τις ἀπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας ἐπερωῆσαι αὐτὸν οὐκέτι.

A nikto mu nevedel odpovedať ani slovo. Od toho dňa sa ho už nikto viac neodvážil vypytovať.

Z evanjelií poznáme mnoho diskusií s farizejmi, tu je však zaznamenané, že sa ho už neodvážili nič opýtať. Zvolil si situáciu, keď sa farizeji zišli, kedy sa ich otvorene pýta na ich vysvetlenie, či syn je Kristus. Ich odpoveď bola jednoduchá, tak boli naučení farizejmi, že to bude syn Dávidov. Citujúc Žalm 110,1 ukazuje Ježiš, že Dávid v Duchu nazval Krista Pánom. Lebo všetko, čo sa hovorí o Kristovej ľudskosti a ponížení, musí byť vykladané a chápané v súlade s pravdou, o jeho božskej prirodzenosti a vládnutí. Musíme sa držať toho, že je Davidovým Pánom, a tým vysvetliť, že je Davidovým synom.

Niektoré Ježišove odpovede na otázky farizejov síce majú múdroslovné prvky, väčšinou sa však jedná o obranu a vysvetlenie podstaty Zákona, ktorý farizeji a zákonníci síce vykladali, ale v mnohých ohľadoch mu podľa Ježiša správne neporozumeli. Súhlasili s Ježišom iba vo výnimočných prípadoch, ak mu položil otázku niekto iný, s kým oni sami nesúhlasili, ako to vidíme na príklade otázky od sadukajov.

Lk 20,39

ἀποκριθέντες δὲ τινες τῶν γραμματέων εἶπαν· διδάσκαλε, καλῶς εἶπας.

Tu niektorí zákonníci povedali: „Učiteľ, dobre si povedal.“

Sadukaji sa Ježiša pýtajú záludnú otázku ohľadne vzriesenia, v ktoré neveria. Spor o vzkriesenie Ježiš rieši jednoducho, poukazujúc na odlišnú eschatologickú perspektívu jestvovania človeka. O reakcii poslucháčov je zaznamenané: „A už sa ho viac neodvážili na nič vypytovať“. Zákonníci, ktorí veria vo vzkriesenie, sú potešení jeho jasnou múdrou odpoveďou (paral. Mk 12,32). Zdôrazňujú súlad Ježišovho vyučovania s náukou Tóry.

Ježiš predpovedá niektoré udalosti v blízkej budúcnosti, nielen eschatologického charakteru, v čom sa taktiež prejavuje jeho božská múdrosť, poznanie presahujúce prirodzené možnosti človeka. Patria sem i prorocké vyjadrenia, ktoré sú predpoveďami konkrétnych udalostí každodenného života, na ktorých sa cez Ježišovu múdrosť mohla ukázať sláva Božia.

Jn 11,4

ἀκούσας δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν· αὕτη ἡ ἀσθένεια οὐκ ἔστιν πρὸς θάνατον ἀλλ' ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ θεοῦ, ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ δι' αὐτῆς.

Keď to Ježiš počul, povedal: „Táto choroba nie je na smrť, ale na Božiu slávu, aby ňou bol oslávený Boží Syn.“

Tento zázrak je najvýraznejším zamením v tomto evanjeliu (medzi šesť predchádzajúcich patrilo premenenie vody na víno, nasýtenie zástupov, kráčanie po vode a tri uzdravenia chorých) poukazujúcim na Kristovo božstvo, má posilniť vieru učeníkov a vedie Ježiša priamo na kríž (Jn 12,23).¹¹⁵ Ježišovo prorocké vyjadrenie o vzkriesení Lazara ukazuje na jeho mesiášstvo. Rovnako ako aj iné zázraky, mali byť na Božiu slávu a zjavenie sa Božieho syna. Zároveň tento príbeh poukazuje aj na vzkriesenie človeka z duchovnej smrti do večného života. Na rozdiel od Lazara, ktorého telesná smrť, bola vzkriesením iba dočasne oddialená.¹¹⁶ V tejto súvislosti nám rezonuje Ježišov rozhovor s Martou pred vzkriesením jej brata, kde o sebe hovorí „Ja som vzkriesenie a život. Kto verí vo mňa, aj keď zomrie, bude žiť“ (Jn 11,25).

Dostávame sa tak k Ježišovej identite, ktorú môžeme chápať na viacerých úrovniach. Počas svojho verejného pôsobenia vystupoval ako učiteľ, zvestovateľ prichádzajúceho Božieho kráľovstva. Objasňoval jeho význam a spôsob jeho prijatia. Používal na to rôzne literárne prvky, veľmi často to boli podobenstvá a príbehy z každodenného života. Ježišove reči a skutky sú silne koncentrované v Matúšovom a Lukášovom evanjeliu, mnohé z jeho rečí sú múdroslovím. Kristológia vyplývajúca z obrazov, ktoré nám ponúkajú kánonické evanjeliá, nám ukazuje Ježiša ako Mesiáša, ktorý po svojom vzkriesení poveruje učeníkov šírením zvesti o Božom kráľovstve. Nepopierateľne do tohoto obrazu zapadá Ježišov vzťah ku nadčasovej Múdrosti, dôkazy v prospech zdôraznenia tejto roly sú však nejednoznačné. V Matúšovom evanjeliu sú Ježišove reči v tomto štýle, ale nie v zmysle sebaidentifikácie. O sebe a svojej úlohe hovorí Ježiš do 16-tej kapitoly Matúšovho evanjelia v súvislosti s Božím kráľovstvom, v poslednej reči hovorí už

¹¹⁵ John MACARTHUR, *Evangelium podle Jana. Komentář verš po verši*, Kroměříž: Didasko, 2012, s. 62.

¹¹⁶ Ian Howard MARSHALL, *New Testament Theology. Many Witnesses, One Gospel*, Downers Grove: InterVarsity Press, 2004, s. 504.

o zničení Chrámu, príchode Syna človeka a poslednom súde.¹¹⁷ V iných textoch je zdôraznené mesiášske poslanie – Syn Dávida, sluha Jahveho (Iz 40-55) - implicitne v Mk 10,45 (Mt 20,28) a explicitne (Mt 8,17 a 12,17-21; Lk 22,37).¹¹⁸ Lukáš zdôrazňuje význam Ježišovho poslanca aj v knihe Skutkov, jednotne je v obidvoch častiach spisu zdôraznená Ježišova zástupná smrť na kríži. Výzva k pokániu a učeníctvu presahuje tradičnú učiteľskú úlohu, poukazuje na jeho mesiášske poslanie.

V evanjeliách máme viacero vyjadrení o Ježišovej učiteľskej úlohe (Mt 4, 23; Mt 5,2; Mt 7,29; Mt 9,35; Mt 11,1; Mt 23,1; Mt 26,55). Čítame, že učil a kázal. Dokonca poslucháčov vyzýval, aby sa učili od neho (Mt 11,29). Jeho vyučovanie bolo popretkávané výroky, medzi ktorými vynikajú podobenstvá, ktorými svoje reči Ježiš dokresľoval. Jeho sebvýchova sa dá čítať v kontexte Jeho sebaidentifikácie. Okrem prijímania a odovzdávania múdrosti v procese výchovy a sebvýchovy, je to hlavne upevňovanie v Jeho poslaní súvisiacom s príchodom Božieho kráľovstva a Božou odpoveďou na hriech človeka v Jeho zástupnej smrti.

Literatúra

ÅDNA, Jostein, *Jesu Stellung zum Tempel: die Tempelaktion und das Tempelwort als Ausdruck seiner messianischen Sendung*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2000.

EDERSHEIM, A. *The Life and Times of Jesus the Messiah*, Grand Rapids: Eerdmans, 1953.

FEINBERGOVÁ-VAMOSHOVÁ, M. *Každodenný život v Ježišovej dobe*, Bratislava: Karmelitánske nakladateľstvo, 2010.

GÁBRIŠ, Karol, *Dejiny novozmluvnej doby*, Bratislava: SEBF, 1994.

GÁBRIŠ, Karol, *Kristus (Mesiáš) – Ježiš. Výskum jedného života*. Bratislava: EBF UK, 1995.

CHIOLERIO, Marco, *Blaze tomu, kdo slyší tato slova*, Praha: Paulínky, 1997.

MACARTHUR, John, *Evangelium podle Jana. Komentář verš po verši*, Kroměříž: Didasko, 2012.

MAREČEK, Petr, *Evangelium podle Lukáše*, Praha: Centrum biblických studií AV ČR a UK, 2018.

MARSHALL, Ian Howard, *New Testament Theology. Many Witnesses, One Gospel*, Downers Grove: InterVarsity Press, 2004.

MRÁZEK, Jiří, *Kázání na hoře*, Jihlava: Mlýn, 2017.

¹¹⁷ Jiří MRÁZEK, *Kázání na hoře*. Jihlava: Mlýn, 2017, s. 9.

¹¹⁸ Ian Howard MARSHALL, *New Testament Theology. Many Witnesses, One Gospel*, Downers Grove: InterVarsity Press, 2004, s. 189.

PERES, Imrich, *Aspekty výchovy a vzdelávania v antike a v spisoch Nového zákona*, Bibliotheca Antiqua et Biblica 1, Bratislava: Academia Christiana, 2002.

RENDTORFF, R. *Hebrejská bible a dejiny*. Praha: Vyšehrad, 1996.

STOTT, John Robert Walmsley, *The Message of Matthew*. Leicester: InterVarsity Press, 2000.

STOTT, John Robert Walmsley, *The Message of the Sermon on the Mount*. Leicester: InterVarsity Press, 1985.

WILSON, Edmund, *The Scrolls from the Dead Sea*. Oxford: Oxford University Press, 1956.

Doc. PaedDr. Viktória ŠOLTÉSOVÁ, PhD.
Katedra teológie a katechetiky PF UMB
Banská Bystrica